

Historia Eucharystii w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w świetle wybranych źródeł (II–IV w.)

Jan Józef Janicki

INSTYTUT HISTORII
UNIwersytet Papiński Jana Pawła II
W KRAKOWIE

ABSTRACT

The history of the Eucharist in the early centuries of Christianity in the light of the main sources (II–IV c)

The author presents in his article the Eucharist in early centuries of the Church in the light of the most important sources available today. He shows that it is a reality very rich in the theological, liturgical and pastoral aspects. The author analyzes and presents the most important documents such as the *Didache. Science of the Twelve Apostles* (I/II), *Apology of St. Justin Martyr* (150), *Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome* (215), *Records of Martyrs. The martyrs of the Sunday Eucharist in Abitene* (304) and *Apostolic Constitutions* with the so called “klementynian” mass (380), which division into the mass of the catechumens (currently liturgy of the word) and the mass of the faithful (now the liturgy of the Eucharist) survived to the new Roman Missal (1970) edited by the Second Vatican Council (1962–1965). Analyzed by the author of this article the most important source of the Eucharistic of the early centuries of the Church (II–IV c), confirms the teaching of pope St. John Paul II (1978–2005), that “the Eucharist, understood as Christ’s saving presence in the community of the faithful and its spiritual food, is the most precious possession which the Church has on the roads of history” (John Paul II, encyclical “Ecclesia de Eucharistia”

[On the Eucharist in the life of the Church], 17 April 2003, No. 9)¹.

KEY WORDS: *Didache, Apology of St. Justin, Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome, Records of Martyrs, Apostolic Constitutions*

SŁOWA KLUCZOWE: *Didache, Apologia św. Justyna, Tradycja apostołska św. Hipolita Rzymskiego, Akta męczenników, Konstytucje apostołskie*

¹ Streszczenie przetłumaczone na język angielski przez Iwonę Wojnicką.

Wstęp

Wydaje się rzeczą słuszną rozpocząć prezentację historii Eucharystii w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, w świetle źródeł, od przypomnienia bardzo ważnego nauczania papieża Jana Pawła II, iż „Eucharystia, pojęta jako zbawcza obecność Jezusa we wspólnocie wiernych i jako jej pokarm duchowy, jest czymś najcenniejszym, co Kościół posiada na drogach historii”². Kiedy Kościół, lud Boży Nowego Przymierza, rozpoczął w dniu Zesłania Ducha Świętego swoje pielgrzymowanie ku ojczyźnie niebieskiej, Najświętszy Sakrament zaczął „wyznaczać rytm jego dni, wypełniając je ufną nadzieją”³.

Papież „z rodu Polaków” przypomniał o miejscu Eucharystii w życiu Kościoła, gdy zauważył, że obecny czas dziejów ludzkości stał się dla znaczącej części ludzi okresem zagubienia; wielu z nich sprawia wrażenie zdezorientowanych, niepewnych, pozbawionych nadziei. Obawy budzi też stan ich ducha, który u większości z nich jest podobny⁴. Na początku trzeciego tysiąclecia pojawiły się bowiem liczne niepokojące oznaki „na horyzoncie kontynentu europejskiego, który choć jest pełen znaków i świadectw wiary, a jego społeczność niewątpliwie żyje w większej wolności i jest bardziej zjednoczona, odczuwa skutki spustoszenia, jakiego dawna i najnowsza historia dokonała w najgłębszych tkankach jej ludów,

² Jan Paweł II, *Encyklika „Ecclesia de Eucharistia” o Eucharystii w życiu Kościoła* (17 IV 2003), nr 9 [dalej: EdE].

³ *Ibidem*, 1.

⁴ Zob. *idem*, *Adhortacja apostolska „Ecclesia in Europa” o Jezusie Chrystusie, który żyje w Kościele jako źródło nadziei dla Europy* (28 VI 2003), nr 7 [dalej: EinE].

5 *Ibidem*, 7.

6 *Ibidem*.

7 *Ibidem*, 5.

8 *Ibidem*, 6.

9 *Idem*, *Przesłanie z okazji 50. rocznicy powstania Papieskiego Komitetu Nauk Historycznych*, „L'Osservatore Romano” 2004, nr 6, s. 7.

często rodząc rozczarowanie”⁵. Papież „z rodu Polaków” zauważył w Europie

utrata pamięci i dziedzictwa chrześcijańskiego, któremu towarzyszy swego rodzaju praktyczny agnostycyzm i obojętność religijna, wywołująca u wielu Europejczyków wrażenie, że żyją bez duchowego zaplecza, niczym spadkobiercy, którzy roztrwonili dziedzictwo pozostawione im przez historię. Nie dziwią zatem zbytnio próby nadania Europie oblicza wykluczającego dziedzictwo religijne, a w szczególności głęboką duszę chrześcijańską, przez stanowienie praw dla tworzących ją ludów w oderwaniu od ich życiodajnego źródła, jakim jest chrześcijaństwo⁶.

Powraca niebezpieczna pokusa „budowania miasta ludzi bez Boga czy wprost przeciw Niemu. Gdyby do tego doszło, ludzka społeczność wcześniej czy później doznałaby ostatecznej klęski”⁷. Dlatego jak „w epoce prześladowania, udręki i zagubienia”, tzn. Kościoła czasów św. Jana Ewangelisty, autora Apokalipsy (koniec I wieku), tak i dla człowieka XXI wieku słowa z jego wizji są słowami nadziei: „Przestań się lękać! Jam jest Pierwszy i Ostatni, i Żyjący. Byłem umarły, a oto jestem żyjący na wieki wieków i mam klucze śmierci i Otchłani” (Ap 1,17 n.). Słowa te znaczą, że i my stajemy wobec naszego uwielbionego i żyjącego Pana, Jezusa Chrystusa; „w Nim cała historia znajduje swój początek, sens, kierunek, wypełnienie; w Nim i z Nim, w Jego śmierci i zmartwychwstaniu, wszystko zostało już powiedziane”⁸. Nic zatem dziwnego, że Jan Paweł II nauczał, iż Kościół poczuwa się do odpowiedzialności za każdego człowieka i dlatego, ogarniając w pewien sposób każdy aspekt jego egzystencji, stara się zawsze przyczynić do rozwoju kultury i wspierać jego dążenie do prawdy, dobra i piękna, „ażeby człowiek mógł coraz pełniej urzeczywistniać stwórczy zamysł Boga”⁹. Jednym z koniecznych elementów prowadzących do

realizacji tego celu jest m.in. „solidna wiedza historyczna o różnych dziedzinach życia jednostek i wspólnot. Nie ma nic bardziej nietrwałego niż jednostki czy społeczności pozbawione historii. Brak wiedzy o własnej przeszłości nieuchronnie prowadzi jednostkę oraz społeczeństwo do kryzysu i do utraty tożsamości”¹⁰. Dodatkowym kluczem do właściwego rozumienia świata i człowieka jest, dla wierzącego historyka, Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza. „Przesłanie biblijne pozwala nam bowiem poznać najbardziej tajemnicze wydarzenia ludzkich dziejów: stworzenie, tragedię grzechu, odkupienie. Określają one właściwy horyzont interpretacyjny, który pozwala zrozumieć najgłębsze tajniki wydarzeń, procesów i postaci historycznych”¹¹.

Bóg objawił się człowiekowi w czasie i przestrzeni, a centralnym tego momentem stało się wkroczenie Boga w ludzkie dzieje: narodzenie Chrystusa, Słowa Bożego, które stało się Człowiekiem. Od tego historycznego wydarzenia liczymy lata naszej historii. Wydarzeniem historycznym jest również założenie Kościoła, „za którego pośrednictwem Chrystus zechciał przekazać ludzkości owoce odkupienia po swym zmartwychwstaniu i wniebowstąpieniu”¹². Kościół zatem, jako „zjawisko” historyczne, jest więc ważnym przedmiotem badań historycznych, którym poświęcili się liczni naukowcy, „przyczyniając się znacznie do poznania jego ziemskiej historii”¹³. Podstawowym bowiem zadaniem Kościoła, oprócz wielbienia Boga, jest przekazywanie kolejnym pokoleniom ludzi, spragnionych prawdy i zbawienia, Ewangelii Jezusa Chrystusa oraz sakramentów¹⁴.

Historia Kościoła jest zatem właściwym źródłem poznania wszelkiego rozwoju doktryny wiary (teologii), życia sakramentalnego oraz ustroju Kościoła, jakiemu podlegały w ciągu dziejów w harmonii z tradycją apostołską¹⁵. Kościół jest „szczerze zainteresowany jak najgłębszym poznaniem własnej historii”, gdyż to pozwala mu, także w naszych czasach, odkryć ponownie bogate doświadczenie życia i wiary, jakie zdobył na przestrzeni

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, s. 8.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*. Zob. J.J. Janicki, *Służba Boża w pierwszych wiekach Kościoła. Wybrane zagadnienia*, Kraków 2011, s. 7–10.

¹⁵ Zob. Jan Paweł II, *Przesłanie z okazji 50. Rocznicy...*, s. 8.

16 Zob. *ibidem*.

17 *Ibidem*.

18 Zob. Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii świętej* (4 XII 1963), nr 21 [dalej: KL].

19 B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1, *Liturgika fundamentalna*, Poznań 1989, s. 29.

20 Zob. KL, 1.

21 *Ibidem*, 14.

22 *Ibidem*, 2.

23 *Ibidem*.

minionych dwóch tysięcy lat¹⁶. „Historia poucza nas, że ilekroć w przeszłości pogłębiano znajomość źródeł, pociągało to za sobą rozkwit życia kościelnego. Jeśli prawdą jest, że *historia magistra vitae*, jak mówi stare łacińskie przysłowie, to można z pewnością stwierdzić, że historia Kościoła jest *magistra vitae christianae*”¹⁷.

Historia liturgii jest ukazywaniem publicznej służby bożej Kościoła, która scala w sobie zarówno wiele elementów niezmiennych, pochodzących z Bożego testamentu i ustanowienia, jak i takich części, które podlegają zmianom¹⁸. W historycznym poznawaniu liturgii akcentuje się jednak nie tyle zewnętrzne zachowania, ile raczej życie duchowe i jego rozwój, czyli tę żywą i życiodajną rzeczywistość, która jest znakiem wierności Chrystusowi. Dlatego też historia liturgii, poza walorem poznawczym, staje się *magistra vitae et veritatis* dla współczesnego człowieka i pomaga mu we właściwej ocenie przeszłości i współczesności. Poznawana przeszłość okazuje się nie tylko przeszłością, ale jest też częścią nas, bo jest powrotem do wspólnych korzeni¹⁹.

Sobór Watykański II, który postawił sobie za cel nieustanne pogłębianie chrześcijańskiego życia wiernych, uznał, że do jego zadań należy szczególna troska o odnowienie i rozwój liturgii²⁰. Dlatego też stwierdził, że liturgia jest „pierwszym i niezastąpionym źródłem, z którego wierni czerpią prawdziwie chrześcijańskiego ducha”²¹. Co więcej, to „liturgia codziennie z tych, którzy należą do Kościoła, buduje przybytek święty w Panu, mieszkanie Boże w Duchu, na miarę pełnego wzrostu dojrzałości Chrystusowej”²². Liturgia równocześnie, w przedziwny sposób, umacnia siły wiernych „do głoszenia Chrystusa, i tak znajdującym się poza Kościołem ukazuje Go jako znak wzniesiony dla narodów, aby rozproszone dzieci Boże zgromadziły się w jedno, aż nastanie jedna owczarnia i jeden pasterz”²³.

Liturgia od swoich początków, w pierwszych czterech wiekach, wspaniale rozkwitała, choć w okresie prześladowań (za Nerona [54–56], Domicjana [81–96], Trajana [98–117], Marka Aureliusza [161–180], Decjusza

[249–251], Waleriana [253–260] i Dioklecjana [284–305]) rozwój wewnętrzny Kościoła był bardzo utrudniony. Pomimo to jednak, zwłaszcza gdy natężenie prześladowania malało, rozwijała się jego nauka, kult i sztuka chrześcijańska; wymownie o tym świadczą przedstawione w tym zbiorze wybrane zagadnienia z liturgii tamtych czasów. Dopiero jednak po edykcje mediolańskim (313) cesarza Konstantyna, który się nawrócił i zapewnił Kościołowi wolność, chrześcijaństwo mogło się swobodnie rozwijać. Cesarz Konstantyn wraz ze swoją matką, św. Heleną, uczynił bardzo wiele dla rozwoju kultu, jak i życia liturgicznego, przede wszystkim budując wspaniałe bazyliki, w Rzymie, Konstantynopolu oraz w Ziemi Świętej²⁴.

W ciągu wieków sprawowanie liturgii przyjmowało różnoraki kształt we wspólnotach chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu, zależnie od uwarunkowań społeczno-kulturowych czy nawet politycznych. „Historia Kościoła świadczy o tym, że jego liturgia nie jest skamieliną, ale głównym nurtem jego życia i owocem wielu przemian, jakie się w tym nurcie dokonywały”²⁵. Studium historii liturgii Kościoła ma zatem bardzo doniosłe znaczenie, gdyż jedynie historia odsłania jej autentyczny sens oraz pozwala odróżnić to, co w liturgii ulega zmianom, od tego, co jest w niej niezmiennie. „Historia też pozwala nam dostrzec metodę, z jaką Kościół w ciągu dziejów wypełnia swą pasterską misję, przystosowując się do zmiennych warunków życia i kultury narodów”²⁶.

Papież Pius XII, mając na uwadze prace teologów w zakresie historii liturgii, twierdził, że jest „rzeczą mądrą i godną pochwały powracać duszą i myślą do źródeł liturgii świętej, badanie bowiem przeszłości nie mało przyczynia się do głębszego i dokładniejszego poznania znaczenia świąt i treści formuł w liturgii używanych oraz symboliki świętych obrzędów”²⁷.

Historia liturgii wskazuje na mądrość Kościoła odpowiedzialnego za organizację życia liturgicznego, które codziennie wzbudza i pomnaża „w wiernych zrozumienie Chrystusa”. Liturgia rozwijała się „poprzez długie

24 Zob. *Mszal rzymski, z dodaniem nabożeństw nieszpornych*, oprac. G. LeFebvre, tłum. mnisi opactwa w Tyńcu, Tyńiec-Bruges 1958, s. 688 n.

25 S. Czerwik, *Liturgia – działanie Boskie i ludzkie*, „Anamnesis” 2001, nr 25, s. 92 n. Autor pisze dalej, iż „dziwić musi fakt, że nie brak obecnie ludzi, którzy nie licząc się z wielowiekową ewolucją liturgii, są zbulwersowani jej przemianami po Soborze Watykańskim II, tak jakby spuścizna utrwalona w księgach liturgicznych wydanych po Soborze Trydenckim [...] przekazywała jej kształt najdoskonalszy i nienaruszalny; jakby reforma dokonana w wyniku postanowień Soboru Watykańskiego II stanowiła dowód zerwania z tradycją czy też osłabienia wiary Kościoła”. *Ibidem*, s. 93.

26 *Idem*, *Liturgia w wykładach seminaryjnych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1982, t. 35, s. 123 [dalej: RBL]; zob. J.J. Janicki, *Wykłady historii liturgii w seminariach duchownych według odnowionego „Ratio studiorum”*, RBL 2001, t. 54, s. 103–114.

27 Pius XII, *Encyklika o liturgii (Mediator Dei)* z dnia 20 listopada 1947, tłum. J. Wierusz Kowalski, Kielce 1948, s. 53 [dalej: MD].

28 *Ibidem*, s. 50.

29 *Ibidem*, s. 53.

30 J. Ratzinger/Benedykt XVI, *Święto wiary. O teologii mszy świętej*, tłum. J. Merecki, Kraków 2006, s. 5. (Druga część tytułu winna brzmieć raczej: *O teologii Służby Bożej*).

a chwalebne wieki Kościoła”, gdyż wraz z dokładniej i jaśniej określoną nauką „wprowadzono nowe formy obrzędów, które pełniej i stosowniej oddawały i odzwierciedlały w czynnościach liturgicznych światło, które z większym blaskiem płynęło z orzeczeń nauczającego Kościoła, by tym łatwiej mogło dotrzeć do umysłów i do dusz ludu chrześcijańskiego”²⁸. Liturgia dawnych wieków, zdaniem papieża Piusa XII, jest niewątpliwie godna szacunku, co jednak nie znaczy, iż dawny zwyczaj, dlatego tylko że jest starożytny, jest lepszy i stosowniejszy również w odniesieniu do późniejszych czasów i nowych warunków. „Także nowe obrzędy liturgiczne są godne szacunku i zachowania, gdyż powstały pod natchnieniem Ducha Świętego, który w każdym czasie aż do końca świata jest obecny w Kościele (por. Mt 28,20); są one w równym stopniu środkami, którymi przeczysta Oblubienica Jezusa Chrystusa posługuje się dla ożywienia i zapewnienia świętości ludzi”²⁹.

Papież Benedykt XVI pisząc w roku 1981, jako kardynał Joseph Ratzinger, książkę pt. *Święto wiary. O teologii mszy świętej (Das Fest des Glaubens. Versuche zur Theologie des Gottesdienstes)*, stwierdził w *Przedmowie*, że:

w obliczu politycznych i społecznych kryzysów współczesności oraz moralnego wyzwania rozważanie problemów liturgii i modlitwy może wydawać się drugorzędne. Pytań o to, czy miary moralne zostaną rozpoznane i czy zostaną obudzone duchowe siły, które są niezbędne do przetrwania kryzysu, nie da się jednak oddzielić od kwestii liturgii. Ludzka godność zabezpieczona jest tylko wówczas, gdy człowiek, każdy człowiek, staje przed obliczem Boga i słyszy Jego wezwanie. Z tego właśnie powodu troska o właściwą postać liturgii nie istnieje obok troski o człowieka, lecz jest jej ośrodkiem³⁰.

Św. Jan Paweł II zachęcał, aby oczami wiary zobaczyć „Jezusa Chrystusa, który żyje w Kościele, jako źródło

nadziei dla Europy”³¹, oraz by „kontemplowanie Chrystusa” stało się „umiejętnością rozpoznawania Go, gdziekolwiek się objawia”³². Jezus Chrystus jest obecny na różne sposoby,

ale przede wszystkim w żywym sakramencie Jego Ciała i Jego Krwi. Kościół żyje dzięki Chrystusowi eucharystycznemu, Nim się karmi, z Niego czerpie światło. Eucharystia jest tajemnicą wiary i jednocześnie „tajemnicą światła”. Za każdym razem, gdy Kościół sprawuje Eucharystię, wierni mogą w pewien sposób ponownie przeżywać doświadczenie dwóch uczniów z Emaus: „Otworzyły się im oczy i poznali Go” (Łk 24,31)³³.

„Istotę tajemnicy Kościoła” stanowi Eucharystia, dzięki której Kościół doświadcza z radością, iż nieustannie urzeczywistnia się obietnica Chrystusa Pana: „A oto Ja jestem z wami przez wszystkie dni, aż do skończenia świata” (Mt 28,20). Jan Paweł II, odwołując się do nauczania Soboru Watykańskiego II, stwierdził, że Najświętsza Eucharystia zawiera całe dobro duchowe Kościoła, to znaczy samego Chrystusa, obecnego w Sakramencie Ołtarza, który jako „Chleb żywy” daje życie ludziom, objawiając im w pełni swoją miłość³⁴.

W tym kontekście warto zobaczyć, jak w świetle źródeł wyglądała Eucharystia w pierwszych wiekach chrześcijaństwa.

1. Eucharystia w *Didache* (*Nauce dwunastu apostołów*) – I/II w.

*Nauka dwunastu apostołów, Nauka Pana, którą dwunastu apostołów przekazało narodom*³⁵ – to bezcenne starożytne dzieło, odkryte i wydane dopiero w 1873 roku w Konstantynopolu pod nazwą *Didache*. Jest to najstarsze z pozabiblijnych świadectw wczesnochrześcijańskich,

31 EinE, 1.

32 EdE, 6.

33 *Ibidem*.

34 *Ibidem*, 1.

35 Zostały tu podane dwie nazwy znanego dokumentu. Ks. prof. M. Starowieyski, będący autorem wstępu, komentarza i opracowania pism Ojców Apostolskich, w tym *Didache*, pisze, że odkryty rękopis zawierający *Didache* ma podwójny tytuł: *Nauka dwunastu apostołów i Nauka Pana, którą dwunastu Apostołów przekazało narodom*. Zob. *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, tłum. A. Świderkówna, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 25 [dalej: Pśw]. Prof. Anna Świderkówna, autorka przekładu *Didache*, stwierdza w przypisie, że: „Spośród dwóch tytułów prawdopodobnie autentyczny jest pierwszy, krótszy. Por. Dz 2,42; Mt 29,19 n.”. *Ibidem*, s. 41.

³⁶ *Ibidem*, s. 25 n.; B. Mokrzycki, *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983, s. 416; S. Cichy, *Eucharystia w „Didache”* [w:] *Euntes docete. XXV lat Instytutu Liturgicznego na Wydziale Teologicznym Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie*, S. Koperek i in. (red.), Kraków 1993, s. 64; J.J. Janicki, *Służba Boża...*, s. 11–15.

³⁷ S. Cichy, *op.cit.*, s. 64; B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 416; J. Brinktrine, *Msza święta*, tłum. L. Tatar, Warszawa 1957, s. 15–17.

³⁸ Zob. Pśw, s. 37 n.

³⁹ S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej* [w:] *Mysterium Christi*, t. 3, *Msza święta*, W.J. Świerżawski, Zawichost–Kraków–Sandomierz 2012, s. 43 n.

które prawdopodobnie pochodzi z końca I wieku, zawierające nakazy moralne i przepisy liturgiczno-organizacyjne wspólnoty chrześcijańskiej³⁶.

Teksty dotyczące Eucharystii zawarte są w rozdziale IX, X oraz XIV *Didache*. Pomijając toczące się wciąż dyskusje odnośnie do rozdziałów IX i X, uznaje się, że są to teksty modlitw o charakterze „błogosławiącym”, „dziękczynnym” („eucharystycznym”), które stanowią chrześcijańską modyfikację żydowskich błogosławieństw i zostały wzbogacone chrześcijańskimi elementami chrystopologicznymi, eklezjologicznymi i eschatologicznymi³⁷. Wielu teologów widzi w rozdziale IX tekst modlitwy dziękczynnej odmawianej podczas braterskich posiłków odbywających się w religijnej atmosferze. Wierni dziękują „przy kielichu” za świętą winorośl Dawida, sługi Bożego; „przy łamaniu chleba” za życie i za prawdę, którą poznali przez Jezusa. Modlą się o jedność Kościoła aż po najdalsze krańce ziemi, podobną do chleba rozrzuconego po górach i zebranego w jedno. Jest też w tej modlitwie prośba, aby nieochrzczeni „w imię Pana” nie brali udziału w spożywaniu Eucharystii, bo nie można dawać „psom tego, co święte” (Mt 7,6)³⁸.

Rozdział X natomiast stanowi wstęp do modlitwy, która towarzyszyła sprawowaniu Eucharystii pod koniec owej agapy.

Zrozumiałe byłoby wówczas końcowe wezwanie: „Kto święty, niech przystąpi (podejdzie)!”, jako zachęta do Komunii Świętej. Również modlitwa za Kościół („Pomnij, Panie, na Twój Kościół...”) potwierdza prefacyjny charakter tej części, gdyż prawie taką samą modlitwę, właśnie w prefacji, odnajdujemy w późniejszym czasie w liturgii św. Marka w Egipcie³⁹.

Kościół dziękuje zatem Bogu Ojcu, który stworzył wszystko (zob. Mdr 1,14; Syr 18,1; 24,8; Ap 4,11), za Jego święte Imię, które z Jego woli zamieszkało w sercach

wierzących; dziękuje za Jezusa, który objawił ludziom prawdę, wiarę i nieśmiertelność. Przedmiotem dziękczynienia jest też duchowy pokarm i napój, i życie wieczne ofiarowane przez Jezusa, a nade wszystko wielką potęgą Bożą. Szczególną jest prośba o zachowanie Kościoła i wybawienie go od wszelkiego zła; uczynienie go doskonałym w miłości i zgromadzenie go, uświęconym, z czterech stron świata w swoim wiecznym królestwie, które Bóg przygotował dla niego. Modlitwa kończy się słowami podkreślającymi Bożą moc i chwałę na wieki oraz wołaniem: „Niechaj przyjdzie łaska i przeminie ten świat!⁴⁰ Hosanna Bogu Dawidowemu! (por. Mt 21,9.15) Kto święty, niech podejdzie. Kto nim nie jest, niech czyni pokutę! Marana tha⁴¹. Amen. Prorokom zaś pozwólcie odprawiać dziękczynienie, jak długo zechcą⁴²”.

Teologowie uważają, że u podstaw modlitw dziękczynnych w *Didache* (rozdz. IX–X) leży sprawowanie Eucharystii połączone z agapą nawiązującą w swej strukturze do opisu Ewangelisty Łukasza (Łk 22,17 n.). Celebracja nazwana jest w *Didache* (IX, 1) Eucharystią, a rozpoczyna ją chrystologicznie ukształtowana modlitwa nad pierwszym kielichem (IX, 2). Następnie ma miejsce dziękczynienie nad chlebem zakończone doksolgią (IX, 3), po którym dokonuje się łamanie chleba (IX, 4). Słowa o picu Eucharystii można odnieść do ostatniego kielicha uczyty (IX, 5). Po rozdaniu chleba eucharystycznego następuje uczta – agapa (X, 1), a po niej przewodniczący wypowiada słowa dziękczynnej modlitwy nad kielichem z winem, który w czasie uczyty paschalnej był trzecim kielichem, zwanym kielichem błogosławieństwa. Nad tym kielichem wypowiadano dziękczynną modlitwę, tzw. *berakah*, stanowiącą punkt kulminacyjny uczyty. Chrześcijanie dokonali modyfikacji w tej modlitwie przez przestawienie drugiej strofy na początek i chrystologiczne rozszerzenie obu strof (X, 2–4) oraz przez eklezjologiczną zmianę w trzeciej strofie (X, 5), a także dodano prośbę o paruzję Chrystusa, wezwanie do przyjęcia kielicha eucharystycznego oraz wezwanie do

40 Tekst ten ma charakter eschatologiczny i stanowi wypełnienie słów św. Pawła Apostoła: „Ilekroć bowiem spożycie ten chleb i pijecie kielich, śmierć Pana głosicie, aż przyjdzie” (1 Kor 11,26). Dlatego też po konsekracji lud wypowiada aklamacje: „Głosimy śmierć Twoją, Panie Jezu, wyznajemy Twoje zmartwychwstanie i oczekujemy Twego przyjścia w chwale”; „Ile razy ten chleb spożywamy i pijemy z tego kielicha, głosimy śmierć Twoją, Panie, oczekując Twego przyjścia w chwale”. *Mszał rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986, s. 309*, 317*, 323* n., 331*, 339*, 345*, 350*, 357*, 361*, 365* [dalej: MRP].

41 1 Kor 16,22; Ap 22,20. Te kończące modlitwę słowa stanowiły prawdopodobnie dialog z ludem.

42 Pśw, s. 37 n.

43 S. Cichy, *op.cit.*, s. 64. Zdaniem W. Świerżawskiego „*Didache* świadczy, że Eucharystia jest posiłkiem połączonym z błogosławieństwem. Dziękczynienie jest odpowiedzią na otrzymany dar. Zgromadzona dookoła Zmartwychwstałego, obecnego w sposób niewidzialny, wspólnota zjednoczona z przewodniczącym celebry, głównym orantem wypowiadającym słowa dziękczynienia, w modlitwie o strukturze dialogowej, według wzorów synagogałnych wyrażała swoją jedność, potwierdzając ją słowem «Amen». Dziekowano za dzieła Boga objawiające zamiar zbawczy: stworzenie, odkupienie, zmartwychwstanie. Aspekt społeczny zgromadzenia nie umniejszał wymiaru indywidualnego: każdy wnikał w sprawowane misterium na miarę swojego światła, wzrastającego w miarę oczyszczenia i otwierania się na łaskę przychodzącego Boga.” W. Świerżawski, *Misterium Eucharystii i mistyka eucharystyczna* [w:] *Mysterium Christi*, t. 3, *Msza święta*, s. 124 n.

44 Zob. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 4, *Eucharystia*, Poznań 1992, s. 22.

45 Pśw, s. 37 n.

46 Papież Benedykt XVI podczas audiencji generalnych w 2007 r. wygłaszał katechezy, w których skupił się na najważniejszych pisarzach Kościoła żyjących w pierwszych czterech wiekach chrześcijaństwa; omawiał „wielkie postaci rodzącego się Kościoła”. 21 marca 2007 r. przedstawił św. Justyna, filozofa i męczennika, najważniejszego z ojców apologetów z II wieku. Słowo „apologeeci” odnosi się do starożytnych pisarzy chrześcijańskich, którzy stawiali sobie za cel obronę nowej religii przed poważnymi zarzutami wysuwanymi przez pogan i Żydów oraz upowszechnianie nauki chrześcijańskiej językiem dostosowanym do kultury swoich czasów. A zatem apologetami powołała dwojaka troska: z jednej strony czysto apologetyczna troska o obronę rodzącego się chrześcijaństwa (*ἀπολογία* [*apologia*] po grecku znaczy właśnie „obrona”),

pokuty (X, 6). „*Didache* nie mówi o podaniu tego kielicha zgromadzonym. Można sobie wyobrazić, że nad nim przewodniczący liturgii wypowiadał słowa Chrystusa: «Ten kielich to Nowe Przymierze we Krwi mojej, która za was będzie wylana» (Łk 22,20), i podawał go wiernym. Spisane w owym czasie formularze modlitw nie miały tego znaczenia, jak teksty w dzisiejszych księgach liturgicznych. *Didache* (X, 7) wspomina, że prorokom można pozwolić na odmawianie modlitw dziękczynnych, tak jak sami zechcą. Później Hipolit Rzymski pisał o swobodnym formułowaniu modlitw”⁴³.

Rozdział XIV *Didache* nie pozostawia wątpliwości, iż jest tu mowa o Eucharystii, nazwanej „łamaniem chleba”, sprawowanej w niedzielę⁴⁴. Czytamy w nim:

W dniu Pana, w niedzielę, gromadźcie się razem, by łamać chleb i składać dziękczynienie, a wyznawajcie ponadto wasze grzechy, aby ofiara wasza była czysta. Niechaj nikt, kto ma jakiś spór ze swoim bratem, dopóki się nie pogodzą, nie bierze udziału w tym zgromadzeniu, aby nie została skalana wasza ofiara. Oto bowiem słowa Pana: „Na każdym miejscu i w każdym czasie składać mi będą ofiarę czystą, ponieważ jestem królem wielkim, mówi Pan, a imię moje budzi podziw między narodami” (por. Ml 1,1.11)⁴⁵.

2. Eucharystia w *Apologii* św. Justyna Męczennika – 150 r.

Jednym z bardzo ważnych dokumentów ukazujących rozwój liturgii mszalnej, zawierającym dwa opisy Eucharystii, jest napisana w 150 roku *Apologia* św. Justyna, filozofa i męczennika, zaliczanego do najważniejszych apologetów II wieku⁴⁶. Justyn urodził się ok. 100 r. we Flavia Neapolis (dawne Sychem), w Samarii, w Palestynie,

w rodzinie pogańskiej. Poszukując prawdy, poznał różne szkoły filozoficzne (stoickie, perypatetyków, pitagorejskie, platońskie), ale dopiero odkrycie chrześcijaństwa zaspokoilo jego głód. Od chwili przyjęcia chrztu, w 33 roku życia, stał się wielkim obrońcą wiary chrześcijańskiej. Nauczał i pisał swoje dzieła w Rzymie; w Wiecznym Mieście również złożył swe świadectwo wiary Chrystusowi, ponosząc męczeńską śmierć około 165 r. Do najważniejszych dzieł św. Justyna należą dwie *Apologie*, skierowane do cesarza rzymskiego Antoniusza Piusa (138–161), jego syna Marka Aureliusza (161–180) i do senatu rzymskiego, oraz *Dialog z Żydem Tryfonem*, apologia przeznaczona dla Żydów. *Apologia I* zawiera dwa opisy Eucharystii; pierwszy z nich przedstawia Mszę św. sprawowaną w ramach wtajemniczenia dorosłych (po chrzcie, rozdz. 65); drugi opis to Eucharystia niedzielna (rozdz. 67). Istotę Eucharystii wyjaśnia św. Justyn w rozdz. 66 swej *Apologii I*⁴⁷.

Opis Eucharystii, sprawowanej po udzieleniu chrztu i bierzmowania (rozdz. 65), rozpoczyna się modlitwą zgromadzenia za nowo ochrzczonych, za obecnych uczestników i za wszystkich ludzi dążących do prawdy, po czym ma miejsce przekazanie sobie nawzajem pocałunku pokoju, a następnie przyniesienie darów chleba i kielicha napelnionego wodą zmieszaną z winem. Celebrans (nazywany tu przełożonym) bierze je, wielbi Ojca wszechrzeczy przez imię Syna i Ducha Świętego oraz odmawia długą modlitwę dziękczynną za dary, jakich Bóg udziela ludziom. Modlitwy oraz dziękczynienie kończą wszyscy zebrani radosną aklamacją „amen” (to hebrajskie słowo autor tłumaczy: „niech tak będzie”). Po zakończeniu obrzędu eucharystycznego „diakoni rozdzielają między obecnych Chleb, nad którym odprawiono modły dziękczynne, oraz wino z wodą – nieobecnym zaś zanoszą je do domów”⁴⁸.

W rozdziale 67. *Apologii* znajdujemy drugi, pełniejszy opis Eucharystii, sprawowanej w niedzielę, nazywaną „Dniem Słońca”, „dlatego, że jest to pierwszy dzień, w którym Bóg, przetworzywszy ciemności oraz pramaterię,

z drugiej strony troska „misionarska” o przedstawianie treści wiary w języku i kategoriach myślowych zrozumiałych dla ludzi swojej epoki. Justyn urodził się około 100 r. w pobliżu starożytnego Sychem, w Samarii, w Ziemi Świętej. Długo szukał prawdy w różnych szkołach filozoficznej tradycji greckiej. W końcu – jak sam opowiada w pierwszych rozdziałach swojego *Dialogu z Żydem Tryfonem* – pewna tajemnicza postać, starzec spotkany na nadmorskiej plaży, najpierw wywołał w nim kryzys, wykazując, że człowiek nie jest zdolny zaspokoić własnymi siłami swoich aspiracji do tego, co boskie. Następnie wskazał mu starożytnych proroków jako osoby, które trzeba prosić o pomoc w znalezieniu drogi do Boga oraz „prawdziwej filozofii”. Żegnając się, starzec zachęcił go do modlitwy o to, by otworzyły się przed nim bramy światła. „Módl się więc, by i przed tobą otwarły się bramy światłości, gdyż nikt niczego wiedzieć ani zrozumieć nie może, jeśli mu nie udzieli łaski zrozumienia Bóg i Chrystus Jego”. W tym opowiadaniu kryje się decydujące wydarzenie z życia Justyna: u kresu długich filozoficznych poszukiwań drogi do prawdy dotarł do wiary chrześcijańskiej. Założył w Rzymie szkołę, w której bezpłatnie uczył podstaw nowej religii, uważanej przez niego za prawdziwą filozofię. Znalazł w niej bowiem prawdę, a więc sztukę prawego życia. Został oskarżony i ścięty około 165 r. za panowania Marka Aureliusza, cesarza-filozofa, do którego Justyn skierował jedną ze swych *Apologii*. Zob. Benedykt XVI, *Ojcowie Kościoła: od Klemensa Rzymskiego do Augustyna*, Poznań 2008, s. 22 n.

47 Zob. J.A. Jungmann, *Missarum sollemnia*, Wien 1962, s. 29 n.; B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 426 n.; S. Koperek, *op.cit.*, s. 47 n.; J.J. Janicki, *Służba Boża w pierwszych wiekach Kościoła. Wybrane zagadnienia*, Kraków 2011, s. 15–20.

48 Rozdział 65 cyt. za: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1,

Warszawa 1975, s. 96 n. Autor niniejszego opracowania korzystał także z tłumaczenia zamieszczonego w: *Pierwsi apologetci greccy. Kwadratus, Arystydes z Aten, Aryston z Pelli, Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Milcjades, Apolinary z Hierapolis, Teofil z Antiochii, Hermiasz*, tłum. L. Misiarczyk, oprac. J. Naumowicz, Kraków 2004, s. 254–256.

49 Rozdział 67 cyt. za: M. Michalski, *op.cit.*, s. 96 i nn. Autor niniejszego opracowania korzystał także z tłumaczenia zamieszczonego w: *Pierwsi apologetci...*, s. 254–256.

50 Zob. KL, 56; *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, Rzym 2002, Poznań 2006, nr 28.

51 Zob. *Pierwsi apologetci greccy...*, s. 255–256.

uczynił świat, a także ponieważ w tym właśnie dniu zmartwychwstał Jezus Chrystus”⁴⁹. W niedzielę odbywa się w oznaczonym miejscu zebranie wszystkich wiernych z miast oraz ze wsi. „Czyta się wtedy pamiętniki apostołskie lub pisma prorockie, jak długo na to czas pozwala, gdy zaś lektor skończy, przełożony żywym słowem upomina i zachęca do naśladowania tych wzniosłych nauk. Następnie powstajemy z miejsc i modlimy się”. Po modlitwie przynosi się chleb oraz wino z wodą, nad którymi celebrans odmawia modlitwy dziękczynne, zakończone „radosnym amen”. W dalszej kolejności odbywa się obrzęd komunii św., podczas którego jest rozdawana każdemu cząstka pokarmu eucharystycznego, a nieobecny zanoszą go diakoni. Zgromadzenie eucharystyczne kończy się zbiórką datków („kogo stać na to, a ma dobrą wolę”), składaną na ręce „przełożonego”, który „roztacza opiekę nad sierotami, wdowami, chorymi, lub też z innego powodu cierpiącymi niedostatek, a także nad więźniami oraz obcymi goszczącymi w gminie; jednym słowem, spieszy z pomocą wszystkim potrzebującym”.

Dwa opisy sprawowania Eucharystii przedstawione przez św. Justyna Apologetę (*Apologia I*, rozdz. 65: Msza święta złączona z udzieleniem chrztu i bierzmowania, i rozdz. 67: Eucharystia niedzielna) ukazują nam wystarczająco dokładną strukturę Mszy św. w połowie drugiego wieku oraz charakterystyczne dla tej epoki prawdy teologiczne. Liturgię mszalną stanowią dwie części, które językiem *Konstytucji apostołskich* (IV w.) nazywano przez długie wieki mszą katechumenów i mszą wiernych, a które zgodnie z nauczaniem Soboru Watykańskiego II można nazwać liturgią słowa i liturgią eucharystyczną; ich „ramy” stanowią obrzędy wstępne i obrzędy zakończenia⁵⁰.

Obrzęd Eucharystii według św. Justyna ma zatem następującą strukturę:

I. Obrzędy wstępne:

1. zgromadzenie wiernych,
2. wspólnota modlitwy⁵¹.

II. Msza katechumenów – liturgia słowa:

1. czytanie Pisma św. – Pamiętniki Apostolskie zwane Ewangeliami⁵² lub Pisma prorockie („jak długo na to czas pozwala”)⁵³,
2. homilia celebransa („który żywym słowem upomina i zachęca do naśladowania tych wzniosłych nauk”)⁵⁴,
3. modlitwa wiernych (za siebie, za nowo oświeconego oraz za wszystkich, gdziekolwiek się znajdują)⁵⁵,
4. pocałunek pokoju (kończący liturgię słowa)⁵⁶.

52 Zob. *ibidem*, rozdz. 66.

53 Zob. *ibidem*, rozdz. 67.

54 Zob. *ibidem*.

55 Zob. *ibidem*, rozdz. 65, 67.

56 Zob. *ibidem*.

57 Zob. *ibidem*.

58 Zob. *ibidem*, rozdz. 66.

III. Msza wiernych – liturgia eucharystyczna⁵⁷:

1. przygotowanie darów (przyniesienie chleba i kielicha z winem zmieszonym z wodą),
2. modlitwa dziękczynna („eucharystyczna”) celebransa i akłamacja ludu,
3. komunia święta („rozdawanie każdemu cząstki pokarmu eucharystycznego” oraz „wina i wody”).

Obrzędem zakończenia jest zbiórka darów dla potrzebujących i ich rozdzielanie przez pasterza wspólnoty.

Św. Justyn w rozdz. 66. swojej *Apologii I* przedstawia ponadto wykład o istocie Eucharystii⁵⁸, gdy pisze do ówczesnych władców Rzymu, że

pokarm ów nazywa się u nas Eucharystią (dziękczynieniem), może go zaś spożywać jedynie ten, kto wierzy w prawdziwość naszej nauki, a ponadto został obmyty z grzechów i odrodzony, oraz żyje według przykazań Chrystusowych. W naszym bowiem przekonaniu nie jest to zwyczajny chleb i napój, lecz utrzymujemy, zgodnie z tym, czego nas nauczono, że jak niegdyś Zbawiciel nasz Jezus Chrystus, wcielony Logos Boży, przybrał swą mocą dla naszego zbawienia ciało i krew, tak teraz znów tenże Logos, zesłany na skutek naszej modlitwy, przemienia – po odprawionym przez nas dziękczynieniu – pokarm odżywiający nasze ciało i naszą krew w Ciało i Krew samego wcielonego Jezusa. Opieramy

59 Cyt. za: M. Michalski, *op.cit.*, s. 96 n. Autor niniejszego opracowania korzystał także z tłumaczenia zamieszczonego w: *Pierwsi apologetci...*, s. 254–256.

60 Określenia „modlitwa eucharystyczna” lub „anafora” oznaczają uroczystą modlitwę wypowiedianą podczas sprawowania centralnej części mszy św., począwszy od: „Pan z wami”, „W górę serca...” aż do: „Przez Chrystusa, z Chrystusem...”. Jest to modlitwa wyrażająca dziękczynienie i uwielbienie, a także prośby zanoszone do Boga, odmawia się ją nad chlebem i winem, kiedy naśladując Chrystusa Pana, powtarzamy i aktualizujemy to, co Pan uczynił na Ostatniej Wieczerzy, zanim będziemy uczestniczyć w komunii Jego Ciała i Krwi. Zob. S. Czerwik, *Nowe Modlitwy Eucharystyczne* [w:] *Sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego*, J. Kudasiewicz (red.), Warszawa 1981, s. 271.

61 Zob. J.A. Jungmann, *Textus Ecclesiae antiquae* [w:] *Præx eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*, A. Hänggi, I. Pahl (eds.), Fribourg 1968, s. 80; J.M. Szymusiak, M. Starowiejski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 194–197; J.J. Janicki, *Służba Boża w pierwszych wiekach...*, s. 20–22.

się w tym wypadku na nauce apostołów, którzy w swych pamiętnikach zwanych Ewangeliami wyraźnie podają, że otrzymali następujące przykazanie: Jezus wziął chleb i dzięki składając, rzekł: „To czynicie na moją pamiątkę, to jest ciało moje”; podobnie wziął kielich i dzięki czyniąc, rzekł: „To jest krew moja”; następnie rozdawał tylko im samym. Nawiasem mówiąc, złe demony nauczyły swych zwolenników nawet ten nasz obrzęd naśladować w misteriach Mitry, w których wtajemniczonymu podaje się chleb i kielich z wodą, oraz wymawia przy tym słowa, jakie dobrze znacie lub też o nich dowiedzieć się możecie⁵⁹.

3. Eucharystia w *Tradycji apostoelskiej* św. Hipolita Rzymskiego – 215 r.⁶⁰

Hipolit, zwany powszechnie Rzymskim, to kapłan, egzegeta i teolog-apologeta żyjący w pierwszej połowie III w. Był Rzymianinem posługującym się językiem greckim jako językiem teologicznym, używanym powszechnie od początków chrześcijaństwa. Pozostawał w opozycji do papieży swego czasu; jednakże zesłanie wraz z papieżem Poncjaniem, a później pojednanie i męczeńska śmierć stały się podstawą jego kultu w Rzymie⁶¹.

Spośród utworów Hipolita sławne stało się również jego dzieło liturgiczno-kanoniczne *Ἀποστολική Παράδοσις* (*Traditio Apostolica – Tradycja apostoelska*), napisane ok. 215 r., przed zerwaniem Hipolita z papieżem Kalikstem (zm. 222). W dziele tym znajdujemy bardzo cenny przekaz pierwszego (z zachowanych) tekstu „modlitwy eucharystycznej” Kościoła; wszystkie wcześniejsze dokumenty zawierają jedynie krótkie wzmianki dotyczące liturgicznego życia Kościoła. W tekście Hipolita wyraźnie wyodrębniają się części, które później będą stanowiły istotne elementy modlitw eucharystycznych,

a więc: dziękczynienie, opowiadanie o ustanowieniu, anamneza, epikleza i doksologia⁶².

Św. Hipolit nawiązuje w pierwszej części swej anafory do tekstów ewangelistów i św. Pawła o ustanowieniu Eucharystii, które mówią o modlitwie dziękczynnej Chrystusa Pana nad chlebem i winem. Dlatego chrześcijanie, naśladując swego Mistrza, rozpoczynają swoją wielką modlitwę eucharystyczną od dziękczynienia. Włączają się tym w bogatą tradycję hebrajskiego „błogosławienia posiłków”, tak charakterystycznego w swej wymowie zwłaszcza podczas wieczerzy paschalnej. Dialog wstępny jest wyraźnym nawiązaniem do „błogosławieństwa trzeciego kielicha” w *berakoth*, znanym z paschalnego *Birkat ha-mazon*. Tradycja apostołska rozpoczyna zatem wzorcową modlitwę od dziękczynienia, które jest skierowane do Boga Ojca, przez Jezusa Chrystusa, Syna Bożego.

W Mszałe rzymskim Pawła VI (1970) druga modlitwa eucharystyczna jest adaptacją do współczesnych potrzeb anafory św. Hipolita z *Tradycji apostołskiej*⁶³.

4. Akta męczenników (O męczennikach niedzielnej Eucharystii) z Abiteny – 304 r.⁶⁴

Zgromadzenie liturgiczne miało dla chrześcijan pierwszych wieków ogromne znaczenie; pozostawali oni wierni tej praktyce mimo oszczerstw, które rzucano na nich w środowiskach pogańskich, mimo wszelkiego rodzaju nacisków i prześladowań. Z czasów prześladowań Dioklecjana (III/IV w.) zachowało się bohaterskie świadectwo wierności niedzielnej Eucharystii, pozostawione przez, złożoną z czterdziestu dziewięciu osób, grupę chrześcijan z Abiteny w Afryce Prokonsularnej. Wszyscy oni zostali 12 lutego 304 r. postawieni przed trybunałem rzymskiego prokonsula Anulinusa i oskarżeni o udział w zakazanym przez cesarza Dioklecjana „zgromadzeniu niedzielnym” (*collecta*), podczas którego „sprawowano Eucharystię”, zwaną *dominicum*. Ci „męczennicy niedzieli chrześcijańskiej” (tak nazywają ich historycy) z przekonaniem

62 Zob. B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 446 n.

63 Przekład anafory Hipolita można znaleźć jedynie, jak dotychczas, w: M. Michalski, *op.cit.*, s. 306 n.: „Wyświęconemu biskupowi dadzą następnie wszyscy pocałunek pokoju, winszując mu, iż stał się godny zaszczytu, jakiego dostąpił. Gdy zaś diakoni przyniosą dary ofiarne, on włoży na nie, wspólnie z prezbiterami, ręce i odmówi następującą modlitwę dziękczynną (eucharystyczną): Pan z wami – *na co wszyscy odpowiedzą*: I z duchem twoim; W górę serca – *a wszyscy*: Mamy je wzniesione ku Panu; Dzięki składajmy Panu – Godne to i sprawiedliwe. *I dalej niech kontynuuje*: Dziękujemy Ci, Boże, przez umiłowanego Sługę [Syna] Twego, Jezusa Chrystusa, którego w tych czasach ostatecznych zesłałeś nam jako Zbawiciela i Odkupiciela, i jako Zwiastuna woli Twojej. On jest Słowem Twoim nieodłącznym, przez które wszystko stworzyłeś i okazało się miłe w Twoich oczach; zesłałeś Je z nieba do łona Dziewicy, a noszone w Jej łonie stało się ciałem i okazało się Synem Twoim, zrodzonym z Ducha Świętego oraz z tejże Dziewicy. On to spełniając Twoją wolę i nabywając dla Ciebie lud święty, wyciągnął swe ręce, gdy cierpiał, aby wyzwolić od męki tych, którzy w Ciebie uwierzyli. Gdy zaś dobrowolnie wydał się na mękę, by zniszczyć śmierć, zerwać więzy szatana, piekło podeptać, oświecić sprawiedliwych, ustanowić [Nowe] Prawo [Nowy Testament], oraz oznajmić zmartwychwstanie, wziął chleb, dzięki czynił i mówił: Bierzcie i jedzcie, to jest Ciało moje, które za was jest łamane; podobnie wziął kielich, mówiąc: To jest krew moja, która za was jest wylana; ilekroć to czynicie, czyńcie na pamiętkę moją. Wspominając zatem Jego śmierć i zmartwychwstanie, ofiarujemy Ci [ten] chleb i kielich, dziękując, żeś nas uznał za godnych, byśmy stali

przed Tobą i Tobie służyli. Prosimy Cię [usilnie, pokornie], byś zesłał Twojego Ducha Świętego na ofiarę Kościoła; gromadząc w jedno – daj wszystkim świętym, którzy przyjmują [z daru ofiarnego], napełnienie Duchem Świętym ku utwierdzeniu wiary w prawdzie, byśmy Cię chwaili i wysławiali przez Sługę [Syna] Twego, Jezusa Chrystusa. Przez którego Tobie chwała i cześć, Ojcu i Synowi wraz z Duchem Świętym, w Twoim świętym Kościele, i teraz, i na wieki wieków, amen”. Zob. ponadto: B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 445 n.

64 Zob. *Acta SS. Saturnini, Dativi et aliorum plurimorum martyrum in Africa*, 7, 9, 10 [w:] *Patrologia Latina*, 8, J.B. Migne (ed.), Paris 1844, s. 707, 709–710. Zob. B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 702–704; Jan Paweł II, *List apostolski „Dies Domini”* (31 V 1998), nr 46 [dalej: DD]; J.J. Janicki, *Służba Boża w pierwszych wiekach...*, s. 51 n.

65 W łacińskim tekście brzmi to: „quoniam sine dominico non possumus”, przy czym słowem „dominicum” określano niedzielą Eucharystię (zob. B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 703). W liście apostolskim *Dies Domini* Jana Pawła II słowo to jest tłumaczone jako „wieczera Pańska”. Zob. DD, 46.

66 Cyt. za: B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 702. W oryginale: „Quia non potest intermitteri dominicum [...]. Lex sic iubet, lex sic docet”.

67 Zob. cyt. za: B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 703.

68 Zob. *ibidem*.

69 Cyt. za: *Synody i kolekcje praw*, t. 2, *Konstytucje apostolskie*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. XIII; niektórzy autorzy podają jako miejsce powstania tego tekstu Konstantynopol lub Syrię; por. B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 467; S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju*, s. 42 n.; J.J. Janicki, *Służba Boża w pierwszych wiekach...*, s. 23–32.

wiary odpowiadali swoim prześladowcom: „my nie możemy żyć bez niedzielnej Eucharystii”⁶⁵, „ponieważ nie można zaprzestać sprawowania niedzielnej Mszy św.! Tak nakazuje prawo, tak uczy prawo”⁶⁶. Redaktor *Akt męczenników* z Abiteny relacjonując przebieg procesu, podaje, iż w zeznaniach oskarżonych powraca jak refren odpowiedź uzasadniająca obecność na niedzielnej Eucharystii: „Ponieważ jestem chrześcijaninem! Ponieważ jestem chrześcijanką! Ponieważ jesteśmy chrześcijanami!”⁶⁷. Na tle tego procesu redaktor uzasadnia, że chrześcijanin nie może istnieć bez niedzielnej Mszy św., a niedzielna Eucharystia nie może być odprawiana bez chrześcijanina. Chrześcijanin ma swoją rację bytu w niedzielnej Mszy św., a niedzielna Msza św. w chrześcijaninie, i jedno bez drugiego nie może istnieć! „Gdy usłyszysz nazwę «chrześcijanin», wiedz, że uczęszcza na niedzielną Mszę św., a gdy posłyszysz o «niedzielnym zgromadzeniu eucharystycznym», powinienes wiedzieć, że jego uczestnicy nazywają się «chrześcijanami»”⁶⁸. Godna podkreślenia jest postawa gospodarza niedzielnego zgromadzenia eucharystycznego, lektora Emeritusa, który gościł u siebie wspólnotę chrześcijan. Biorąc na siebie całą odpowiedzialność, mówi rzymskiemu sądowi:

Tak, to w moim domu odbywają się te zgromadzenia, ja jestem tu sprawcą (*auctor*). W moim domu sprawowaliśmy niedzielną Mszę św. Nie mogłem inaczej postąpić, jak tylko przyjąć mych braci (wbrew zakazowi cesarza), ponieważ są moimi braćmi; nie mogłem inaczej postąpić, ponieważ my nie możemy żyć bez niedzielnej Eucharystii⁶⁹.

Redaktor chrześcijański *Akt męczenników* wyraża zdziwienie i oburzenie wobec żądań władz cywilnych zabraniających takich zgromadzeń, ponieważ chrześcijanin nie może żyć bez niedzielnego zgromadzenia eucharystycznego, bez niedzielnej Mszy św.

5. Msza święta „klementyńska” w *Konstytucjach apostołskich* – 380 r.

Konstytucje apostołskie (*Constitutiones Apostolorum*) to bardzo obszerne dzieło starożytności chrześcijańskiej, kompilacja tekstów teologiczno-liturgiczno-prawnych, które powstało w Antiochii około 380 r.⁷⁰ Całość *Konstytucji* stanowi osiem ksiąg, z których większość to znane skądinąd różne wcześniejsze teksty. Sześć pierwszych ksiąg tworzy zasadniczo dzieło pochodzące z połowy III w., a zatytułowane *Didascalia*, dostosowane przez autora do wymogów jego czasu. Księga siódma, nosząca tytuł *Życie, dziękczynienie i wtajemniczenie chrześcijańskie*, omawia, na podstawie *Didache* (I/II w.), drogę życia i drogę śmierci, podaje wskazania i rozporządzenia dotyczące m.in.: katechumenatu, udzielania sakramentu chrztu i modlitw chrzcielnych, postu, postawy życiowej tych wszystkich, którzy modlą się słowami *Modlitwy Pańskiej*, modlitwy w ciągu dnia, uczestnictwa w Eucharystii i dziękczynienia po komunii, świętowania niedzieli, przymiotów kandydatów na duchownych, święceń biskupich i błogosławieństw⁷¹.

Księga ósma *Konstytucji apostołskich* została zatytułowana *O charyzmatach, święceniach i kanonach kościelnych*. Jej pierwsza część jest utworzona z wielu (choć zmienionych) tekstów *Tradycji apostołskiej* św. Hipolita Rzymskiego (ur. 235). Znajdujemy tu teologiczny komentarz o charyzmatach i godnościach w Kościele, przekaz apostołów o święceniach biskupich i Eucharystii oraz sposób wyświęcania duchownych i inne modlitwy Kościoła⁷². Zamieszczony w księdze ósmej opis obrzędów Mszy św. i teksty mszalne (a wśród nich słynna, najdłuższa anafora, czyli „modlitwa eucharystyczna”), przypisywane papieżowi św. Klemensowi Rzymskiemu, zostały nazwane liturgią – mszą klementyńską. Do księgi ósmej dołączony jest zbiór 85 tzw. *Kanonów apostołskich*, które pod taką nazwą były rozpowszechnione niezależnie od *Konstytucji*. *Kanony* dotyczą rozporządzeń odnoszących

⁷⁰ Zob. *Konstytucje apostołskie* [w:] *Konstytucje apostołskie oraz Kanony Pamfilosa z apostołskiego synodu w Antiochii. Prawo kanoniczne świętych Apostołów. Kary świętych Apostołów dla upadłych. Euchologion Serapiona*, tłum. S. Kalinkowski, A. Caba, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. XIII [dalej: KA]. Niektórzy autorzy podają jako miejsce powstania tego tekstu Konstantynopol lub Syrię. Zob. B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 467; S. Koperek, *op.cit.*, s. 42 n.; J.J. Janicki, *Służba Boża w pierwszych wiekach...*, s. 23–32.

⁷¹ Zob. *Konstytucje apostołskie...*, s. XV.

⁷² Zob. *ibidem*.

73 W liturgii mszalnej po Soborze Watykańskim II: „liturgia słowa”.

74 KA II: 57, 5, s. 70*.

75 *Ibidem*, II: 57, 6.

76 *Ibidem*, II: 57, 7.

77 *Ibidem*.

78 *Ibidem*, II: 57, 8.

79 *Ibidem*, II: 57, 9.

się do wyboru, święceń i obowiązków duchownych; wi-
dać w nich wyraźne wpływy synodów IV wieku, a swoją
formą przypominają kanony soborowe.

Msza klementyńska, której obrzędy i teksty po raz
pierwszy dostarcza nam niezwykle ważne i z wielu wzglę-
dów bardzo interesujące dzieło, jakim są *Konstytucje*
apostolskie, składa się z tzw. mszy katechumenów i mszy
wiernych. Porządek (*ordo*) i dokładny przebieg pierw-
szej części, mszy katechumenów (liturgii słowa), podaje
księga druga *Konstytucji*, opisuje ona ponadto przygoto-
wanie prosfory (darów ofiarnych), złożenie ofiary eucha-
rystycznej i komunii wiernych (z mszy wiernych). Księga
ósma natomiast krótko zarysowuje mszę katechumenów,
szeroko zaś prezentuje drugą część, czyli mszę wiernych
(liturgię eucharystyczną).

Msza katechumenów⁷³:

1. Czytanie Prawa i Proroków. „Teksty Mojżesza i Jo-
zuego, fragmenty z Księgi Sędziów, Królów, Kronik,
Hioba, Salomona i szesnastu Proroków”⁷⁴.
2. Śpiew psalmów Dawida. Po dwóch lekturach (czy-
taniach) psalmista „odśpiewa hymny Dawida, a lud
odpowie mu, śpiewając refren”⁷⁵.
3. Czytanie Dziejów Apostolskich oraz Listów św. Pawła.
„Listy naszego współpracownika Pawła skierowane
do Kościołów pod natchnieniem Ducha Świętego”⁷⁶.
4. Czytanie Ewangelii. Prezbiter lub diakon odczytu-
je Ewangelię, „które ja Mateusz i Jan przekazaliśmy
wam oraz te, które otrzymali i pozostawili wam
współpracownicy Pawła, Łukasz i Marek”⁷⁷. „Podczas
lektury Ewangelii wszyscy prezbiterzy i diakoni oraz
cały lud niech stoi w głębokiej ciszy, gdyż napisano:
«Zamilknij, Izraelu, i słuchaj» (Pwt 27,9) oraz: «Ty
stań tutaj i słuchaj» (por. Pwt 5,31)”⁷⁸.
5. Homilia. „Prezbiterzy wygłoszą po kolei zachętę do
ludu, ale nie wszyscy, a na samym końcu przemó-
wi biskup, który jest niczym kapitan na okręcie”⁷⁹;
„Po odczytaniu Prawa i Proroków, naszych Listów,

Dziejów i Ewangelii nowo ustanowiony [biskup] niechaj pozdrowi Kościół tymi słowami: «Łaska Pana naszego Jezusa Chrystusa, miłość Boga Ojca i dar jedności Ducha Świętego niech będzie z wami wszystkimi» (2 Kor 13,13).

Wszyscy niech odpowiedzą: «I z duchem twoim». Po aklamacji niechaj biskup wygłosi do ludu słowa pocieszenia⁸⁰.

6. Wezwania. Po opuszczeniu miejsca modlitwy przez „słuchających” (niezapisanych jeszcze do chrztu i niewierzących) – za katechumenów⁸¹, opętanych⁸², oświecanych⁸³, nawracających się (czyniących pokutę)⁸⁴. Diakon kieruje „litanijne” intencje nad każdą klęczącą z tych grup, a „wszyscy wierzący po każdym wezwaniu” mówią w skupieniu: „Panie, zmiłuj się!”⁸⁵. Na zakończenie wezwań biskup nakłada ręce na stojących już i pochylonych oraz udziela błogosławieństwa w formie długiej modlitwy⁸⁶, a następnie diakon odsyła poszczególne grupy, mówiąc: „Katechumeni, odejdźcie w pokój”; „Odejdźcie, opętani”; „Odejdźcie, mający być oświeceni”; „Odejdźcie, czyniący pokutę!”⁸⁷. Po wyjściu katechumenów i pokutników wszyscy razem powstają i „zwróceni na wschód” modlą się „do Boga, który wstąpił na szczyty niebios na Wschodzie”. „Uczynią to dla wspomnienia pradawnego przebywania w raju na Wschodzie, skąd został wygnany pierwszy człowiek, gdy ulegając podszepctowi węża, przekroczył przykazanie”⁸⁸.

Msza wiernych⁸⁹:

1. Wezwania litanijne za wiernych⁹⁰. Pozostają tylko wierni, którzy klękają, a diakon wypowiada wezwania modlitwy, poprzedzone przypomnieniem: „Niech się tu nie zbliża nikt, komu tego zakazano, a my, wszyscy wierni, zegnijmy kolana, módlmy się do Boga przez Jego Chrystusa, wszyscy błagajmy Boga przez Jego Chrystusa”⁹¹. Wszyscy modlą się „za pokój i porządek świata i świętych Kościołów”, „za święty, katolicki

80 *Ibidem*, VIII: 5, 11n., s. 224*.

81 *Ibidem*, VIII: 6, 1–14, s. 224*–226*.

82 *Ibidem*, VIII: 7, 1–9, s. 226*n.

83 *Ibidem*, VIII: 8, 1–6, s. 228*.

84 *Ibidem*, VIII: 9, 1–11, s. 229*n.

85 *Zob. ibidem*, VIII: 6, 4, s. 224*.

86 *Zob. ibidem*, VIII: 6, 10–13; 7, 4–8; 8, 5; 9, 8–10, s. 225*n., 226*n., 228*, 230*.

87 *Ibidem*, VIII: 6, 14; 7, 9; 8, 6; 9, 11, s. 226*, 227*, 228*, 230*.

88 *Ibidem*, II: 57, 14, s. 71*. *Zob. Ps 68(67),34; Rdz 2,8; Rdz 3.*

89 Od 1970 r.: „liturgia eucharystyczna”.

90 Dzisiejsza (tj. od 1970 r.) *Modlitwa wiernych* zwana też *Modlitwą powszechną*.

91 KA VIII: 10, 2, s. 231*.

i apostołski Kościół Boży, który rozciąga się aż po krańce ziemi”, za „świętą parafię”, „za wszystkich biskupów świata”, za biskupa Jerozolimy, Rzymu, Antiochii i Aleksandrii, za prezbiterów, „za wszystkich pełniących posługę w Chrystusie”, „za lektorów, kantorów, dziewice, wdowy i sieroty”, „za małżonków i rodziców”, „za eunuchów, którzy żyją święcie”, „za tych, którzy w świętym Kościele składają dary i udzielają ubogim jałmużny”, „za tych, którzy składają ofiary i pierwociny Panu Bogu naszemu”, za neofitów, za „doświadczonych chorobą”, „za tych, którzy podróżują po morzu i lądzie”, „za tych, którzy dla imienia Pańskiego przebywają w kopalniach, na wygnaniu, w więzieniach i w kajdanach”, „za cierpiących srogą niewolę”, „za nieprzyjaciół i za tych, którzy nas nienawidzą”, „za tych, którzy nas prześladują dla imienia Pana”, „za tych, którzy pozostają na zewnątrz i pobiłdźli”, „za dzieci Kościoła”, „za siebie nawzajem”, „za każdą duszę chrześcijańską”, a na koniec wypowiadają ostatnią prośbę: „Ocal nas i podźwignij, o Boże, przez swoje miłosierdzie”. Po tych wezwaniach wszyscy powstają, modlą się żarliwie i wzajemnie się polecają „Bogu żywemu przez Jego Chrystusa”⁹². Następnie biskup (arcykapłan) odmawia długą modlitwę, w której m.in. zwraca się do wszechmogącego, najwyższego Pana, aby przez Chrystusa wejrzał na swoją owczarnię i uwolnił ją „od wszelkiej niewiedzy i złego uczynku”, aby przyjął łaskawie modlitwy wiernych, zachował „ich w wytrwałości, nienaganny i bez zarzutu, aby byli święci ciałem i duszą”. „Uświęć ich w swojej prawdzie, bo Słowo Twoje jest prawdą” (zob. J 17,17). Biskup prosi o uwolnienie wiernych „od wszelkiej choroby i wszelkiej słabości, od wszelkiego grzechu, od wszelkiego podstępu i zdrady, od strachu przed nieprzyjacielem, „od strzały latającej w dzień i od nieszczęścia czyhającego w ciemności” (zob. Ps 91(90),5–6). Na zakończenie modlitwy biskup, słowami: „Pokój Boży niech

będzie z wami wszystkimi”, pozdrawia zebrany lud, który mu odpowiada: „I z duchem twoim”⁹³. Według drugiego rozdziału *Konstytucji apostoelskich* biskup (nazwany tu arcykapłanem), modląc się o pokój dla ludu, błogosławi go „tymi samymi słowami, którymi Mojżesz polecił kapłanom błogosławić lud: «Niechaj cię Pan błogosławi i strzeże, niech Pan rozpromieni oblicze swoje nad tobą, niechaj się nad tobą zlituje, niechaj Pan zwróci ku tobie oblicze swoje i niech cię obdarzy pokojem» (Lb 6,24–26)”. Biskup – kontynuując *Konstytucje* – modli się więc tak: „Ocal lud Twój, Panie, i błogosław Twemu dziedzictwu, które nabyłeś i odkupiłeś drogocenną krwią swojego Chrystusa i nazwałeś królewskim kapłaństwem i ludem świętym”⁹⁴.

2. Pocałunek pokoju. Diakon, po błogosławieństwie biskupa, zwraca się do wszystkich: „Pozdrówcie się wzajemnie świętym pocałunkiem”⁹⁵. W księdze drugiej *Konstytucji apostoelskich* znajduje się opis, według którego pocałunek pokoju ma miejsce przed modlitwą wiernych, kiedy diakon „asystujący arcykapłanowi” upomina wiernych, aby nikt nie żywił wobec nikogo urazy i obłudy, ale pozdrawiając się wzajemnie pocałunkiem w Panu, nie czynił tego zdradliwie, „jak Judasz, który pocałunkiem wydał Pana”⁹⁶. Duchowni składają pocałunek biskupowi, a świeccy: mężczyźni mężczyznom, niewiasty niewiastom. Dzieci pozostają „przed podwyższeniem ołtarza, a jeden diakon” pilnuje, aby nie przeszkadzały. Inni diakoni „przechadzają się i obserwują mężczyzn i kobiety, aby nikt nie hałasował, nie wiercił się, nie szeptał i nie drzemał. Subdiakoni [...] stoją w drzwiach mężczyzn, a diakonisy w drzwiach kobiet i baczą, aby podczas anafory nikt nie wychodził, aby nie otwierano drzwi, gdyby nadszedł ktoś z wiernych”⁹⁷.
3. Umycie rąk. Jeden ze subdiakonów podaje biskupowi i kapłanom wodę do obmycia rąk, a gest ten jest symbolem „czystości dusz poświęconych Bogu”⁹⁸.

93 *Ibidem*, VIII: 11, 1–8, s. 233* n. *Konstytucje apostoelskie* w drugim rozdziale podają „skróconą” formę *Modlitwy wiernych*. Diakon modli się: „za cały Kościół oraz za cały świat i poszczególne jego części, a także za plony, za kapłanów i rządzących, za arcykapłana, za króla oraz w intencji powszechnego pokoju”. *Ibidem*, II: 57, 18, s. 71*.

94 *Ibidem*, II: 57, 19 n., s. 71* n. Zob. Ps 28(27),9; Ps 74(73),2; Dz 20,28; 1 P 1,19; 1 P 2,9.

95 Zob. Rz 16,16; 1 Kor 16,20.

96 KA II: 57, 16 n., s. 71*. Zob. Mt 26,49; Łk 22,48.

97 KA VIII: 11, 9–11, s. 234* n.

98 *Ibidem*, VIII: 11, 12, s. 235*.

99 To znaczy, że te dzieci były ochrzczone. Zob. *ibidem*, VIII, przypis B.

100 *Ibidem*, VIII: 12, 2.

101 *Ibidem*, VIII: 12, 3.

102 Autorzy polskiego tłumaczenia *Konstytucji* napisali w przypisie do tego wyrażenia: „Dzisiaj mówimy «w górę serca»; serce i umysł były synonimami [...]; tłumaczymy tak, aby polski czytelnik mógł lepiej odczuć ducha języka greckiego, w którym mówiono o nawróceniu umysłu, mając na myśli to, co dzisiaj my nazywamy nawróceniem serca”. *Ibidem*, VIII, s. 236*, przypis A.

103 *Ibidem*, VIII: 12, 5.

104 *Ibidem*, VIII: 12, 6 n.

105 *Ibidem*, VIII: 12, 8–17, s. 237* n.

106 *Ibidem*, VIII: 12, 18–26, s. 238*–241*.

107 *Ibidem*, VIII: 12, 27, s. 241*.

4. Przygotowanie darów ofiarnych. Na początku tego obrzędu diakon zwraca się do zebranych z poleceniem:

Nie ma tu miejsca dla żadnego ze słuchających, dla żadnego niewierzącego, dla żadnego innowiercy. Niechaj zbliżą się ci, którzy odmówili pierwszą modlitwę. Matki niech przyciągną do siebie dzieci⁹⁹. Niech nikt nie będzie przeciw nikomu, niech nikt nie będzie obłudny. Zwróćmy się do Pana i z bojażnią i drżeniem powstańmy, aby złożyć Ofiarę¹⁰⁰.

Następnie diakoni przynoszą biskupowi na ołtarz dary ofiarne, a przebiterzy stają po prawej i lewej jego stronie, „jak uczniowie asystujący swemu mistrzowi”. Dwaj diakoni stają „po obu stronach ołtarza i wachlarzem z delikatnej błony lub płótna albo pawim piórem [...] łagodnie odganiają fruujące owady, by nie wpadły do kielichów”¹⁰¹.

5. Anafora – modlitwa eucharystyczna. Biskup, „ubrany w lśniącą szatę”, po modlitwie w milczeniu, wraz z kapłanami czyni ręką znak krzyża na czole i rozpoczyna modlitwę eucharystyczną pozdrowieniem trynitarnym: „Łaska wszechmogącego Boga, miłość Pana naszego Jezusa Chrystusa i dar jedności w Duchu Świętym niech będą z wami wszystkimi” (zob. 2 Kor 13,13), na co wszyscy jednogłośnie odpowiadają: „I z duchem twoim”. I następuje dalszy ciąg dialogu wstępnego, gdy biskup mówi: „W górę umysł”¹⁰², a wszyscy odpowiadają: „Wznosimy go do Pana”. Arcykapłan: „Dzięki składajmy Panu”. Wszyscy: „Godne to i sprawiedliwe”¹⁰³. Rozpoczyna się długa prefacja¹⁰⁴, której tekst tworzy anamneza stworzenia¹⁰⁵, anamneza pierwszego Przymierza¹⁰⁶, *Trisagion* biblijny („Święty, święty, święty, Pan Bóg Zastępów. Pełne jest niebo i ziemia Jego chwały. Błogosławiony jesteś na wieki. Amen”)¹⁰⁷, anamneza

chrystologiczna¹⁰⁸, anamneza Wieczernika (ustanowienie i konsekracja: „Wspominając więc to, co dla nas przeszedł, i wypełniając Jego polecenie, dziękujemy Ci, wszechmogący Boże, nie tak, jak powinniśmy, lecz tak, jak potrafimy. Albowiem tej nocy, kiedy był wydany, wziął chleb w swoje święte i nieskalane ręce i wznosiłszy oczy do Ciebie, swego Boga i Ojca, łamał i podawał swoim uczniom, mówiąc: «Oto tajemnica Nowego Przymierza, bierzcie z tego i jedzcie, to jest Ciało Moje, za wielu starte na odpuszczenie grzechów». Podobnie, kielich napełniwszy winem i wodą, pobłogosławił go i podał im, mówiąc: «Pijcie z niego wszyscy, to jest Krew Moja, za wielu wylana na odpuszczenie grzechów. To czyńcie na Moją pamiątkę. Albowiem ilekroć ten chleb jecie i ten kielich pijecie, śmierć Moją głosicie, aż przyjdę»¹⁰⁹). Następnie anamneza i ofiarowanie:

Wspominając więc Jego mękę, śmierć, zmartwychwstanie i wniebowstąpienie oraz oczekując Jego ponownej paruzji w przyszłości, kiedy przyjdzie w chwale i mocy, aby sądzić żywych i umarłych oraz oddać każdemu według jego uczynków, zgodnie z Jego ustanowieniem ofiarujemy Tobie, Królu i Boże, ten chleb i ten kielich, i dzięki Ci przezeń składamy, że uznałeś nas za godnych, byśmy stali przed Tobą i Tobie służyli jako kapłani¹¹⁰.

Dalej epikleza:

Prosimy Ciebie, racz wejrzeć życzliwie na te dary, które leżą przed Tobą, Boże [...] i łaskawie je przyjmij [...]; ześlij na tę ofiarę Twojego Świętego Ducha, [...] aby uczynił ten chleb Ciałem Twojego Chrystusa, a kielich Jego krwią; niech ci, którzy je spożywają, umocnią się w pobożności, uzyskają odpuszczenie grzechów,

¹⁰⁸ *Ibidem*, VIII: 12, 29–34, s. 242* n.

¹⁰⁹ *Ibidem*, VIII: 12, 35–37, s. 243* n. Zob. 1 Kor 11,25; Łk 22,20; Mt 26,26; Mk 14,22; Łk 22,19; Mt 26,28; Mt 26,27 n.; Łk 22,29; 1 Kor 11, 24–26.

¹¹⁰ KA VIII:12, 38, s. 244*. Zob. Mt 24,30; Mk 13,26; Łk 21,27; 1 P 4,5; 2 Tm 4,1; Rz 2,6; Ps 62(61),13; 1 Kor 11,26; Kol 3,17.

¹¹¹ KA VIII: 12, 39, s. 244*. Zob. 1 P 5,1.

¹¹² KA VIII: 12, 40–51, s. 245*n.

¹¹³ *Ibidem*, VIII: 12, 50–13, 1, s. 246*.

uwolnią się od szatana i jego błędu, niech będą napełnieni Duchem Świętym, staną się godni Twojego Chrystusa i otrzymają życie wieczne w pojednaniu z Tobą, wszechmogący Panie¹¹¹.

W dalszej kolejności następuje modlitwa wstawiennicza¹¹²: celebrans-biskup modli się w tym miejscu za święty Kościół, rozproszony po całej ziemi; za cały episkopat; za siebie samego i za całe duchowieństwo; w intencji króla i sprawujących władzę oraz całego wojska, „aby nasze sprawy toczyły się w pokoju”; za wszystkich świętych: „za patriarchów, proroków, sprawiedliwych, apostołów, męczenników, wyznawców, biskupów, prezbiterów, diakonów, subdiakonów, lektorów, kantorów, dziewice, wdowy, świeckich”. Jest to modlitwa także za lud, „za tych, którzy żyją w dziewictwie i czystości, za wdowy Kościoła, za czcigodnych małżonków i rodziców”; w intencji „tego” miasta i jego mieszkańców, w intencji chorych, cierpiących srogą niewolę, wygnańców, w intencji tych, którym skonfiskowano majątek, w intencji podróżujących po morzu i lądzie; za tych, którzy nienawidzą i prześladują wyznawców Chrystusa; „za katechumenami Kościoła, za tymi, których dręczą wrogie moce oraz za naszymi braćmi odprawiającymi pokutę”; w intencji dobrej pogody i obfitych plonów; „za tymi, którzy dla godziwej przyczyny są tu nieobecni”. Biskup kończy tę modlitwę doksologią: „Tobie wszelka chwała, uwielbienie i dziękczynienie, cześć i pokłon, Ojcu, Synowi i Duchowi Świętemu, teraz i zawsze, i przez wszystkie nieskończone wieki wieków”. A cały lud odpowiada: „Amen”. Biskup mówi dalej: „Pokój Boży niech będzie z wami wszystkimi”. Odpowiedź ludu brzmi: „I z duchem twoim”¹¹³. W tym momencie jest wypowiedziana, tym razem przez diakona, druga modlitwa powszechna, która stanowi syntetyczne powtórzenie wezwań modlitwy ją poprzedzającej;

diakon rozpoczyna ją słowami: „Usilnie prosimy Boga przez Jego Chrystusa: Módlmy się, aby tę ofiarę, którą złożyliśmy Panu Bogu naszemu, dobry Bóg przyjął za pośrednictwem swego Chrystusa na swój ołtarz niebieski «jako miłą woń»”. Modlitwę tę kończy biskup, wychwalając wielkie imię Boga Ojca i naszego Zbawiciela Jezusa oraz prosząc o uświęcenie ciała i duszy całej owczarni „z wszelkiego brudu ciała i ducha”, aby wszyscy osiągnęli obiecane dobra. „Nikogo z nas nie uważaj za niegodnego, lecz bądź nam Pomocą, Obrońcą i Opiekunem, przez Twojego Chrystusa; z którym Tobie chwała, cześć, sława, uwielbienie i dziękczynienie i Duchowi Świętemu na wieki. Amen”¹¹⁴.

6. Komunia. Obrzęd komunii rozpoczyna się, gdy wszyscy odpowiedzą „Amen”, a diakon oznajmi: „Skupmy się”¹¹⁵. Biskup zaś zwraca się do wiernych ze słowami: „Święte dla świętych”, na co oni odpowiadają: „Jeden jest święty, jeden Pan, Jezus Chrystus, ku chwale Boga Ojca w Duchu Świętym. Błogosławiony jesteś na wieki. Amen. Chwała na wysokościach Bogu, a na ziemi pokój ludziom Jego upodobania. Hosanna Synowi Dawidowemu, błogosławiony, który idzie w imię Pańskie, Pan Bóg, i objawił się wśród nas. Hosanna na wysokościach”. Następnie komunię przyjmuje biskup, potem prezbiterzy, diakoni, subdiakoni, lektorzy, kantorzy, asceci, a wśród kobiet diakonisy, dziewice i wdowy, później dzieci, „a na końcu cały lud w porządku, ze czcią i bojaźnią, bez zamieszania”. Biskup udziela prosfory, mówiąc: „Ciało Chrystusa”, a przyjmujący odpowiada: „Amen”. Diakon natomiast trzyma kielich i podając, go mówi: „Krew Chrystusa, kielich życia”, na co przyjmujący odpowiada: „Amen”¹¹⁶.

Konstytucje apostołskie, w drugim rozdziale, gdzie zostały podane zasady związane ze sprawowaniem liturgii, tak przedstawiają obrzęd komunii: „Po złożeniu ofiary każdy stan po kolei przyjmie ciało

¹¹⁴ Zob. *ibidem*, VIII, 13, 1–10, s. 246*ⁿ.

¹¹⁵ *Ibidem*, VIII: 13, 11, s. 247*. B. Mokrzycki podaje, za tłumaczeniem z francuskiego wydania *Konstytucji* i za J. Bilczewskim, wersję następującą: „Gdy wszyscy odpowiedzieli: «Amen», diakon zawoła: «Uwaga! Komunia». Zob. B. Mokrzycki, *op.cit.*, s. 476 i 469, przypis 106.

¹¹⁶ KA VIII: 13, 12–15, s. 248*.

¹¹⁷ *Ibidem*, II: 57, 21, s. 72*.

¹¹⁸ Zob. Ps 34(33).

¹¹⁹ KA VIII: 13, 16, s. 248*. Pastoforia to dwa niewielkie pomieszczenia w prezbiterium kościoła umieszczone symetrycznie po obu stronach apsydy; były typowe dla paleochrześcijańskiej architektury Syrii i służyły jako dwudzielna zakrystia. W jednej z nich przechowywano chleb i wino używane podczas sprawowania Eucharystii oraz jej resztki; w drugiej zaś trzymano kielichy oraz inne paramenty liturgiczne. *Ibidem*, II, s. 70*, przypis A.

¹²⁰ *Ibidem*, VIII: 14, 1–3, s. 248*n.

- Pańskie i drogocenną krew, według porządku, z godnością i pobożnością, gdyż zbliżają się do ciała Króla; kobiety niechaj podchodzą z nakrytymi głowami, jak przystoi niewiastom. Drzwi mają być strzeżone, aby do świątyni nie wszedł nikt niewierny i niewtajemniczony¹¹⁷. Podczas przyjmowania komunii przez wszystkich wiernych śpiewa się psalm trzydziesty trzeci¹¹⁸; gdy wszyscy mężczyźni i wszystkie kobiety przyjmą komunię, diakoni zbierają to, co pozostało, i składają w pastoforiach¹¹⁹.
7. Wezwanie po komunii. Gdy kantor skończy śpiewać, diakon zwraca się do wszystkich:

Skoro przyjęliśmy drogocenne Ciało i drogocenną Krew Chrystusa, złożmy dziękczynienie Temu, który dopuścił nas do uczestnictwa w Jego świętych tajemnicach, i prośmy Go, aby nie stały się one dla nas przyczyną potępienia, ale posłużyły nam do zbawienia, na pożytek duszy i ciała, dla ochrony pobożności, odpuszczenia grzechów i życia w przyszłym świecie. Powstaśmy. W łasce Chrystusa powierzmy się jednemu, nie zrodzonemu Bogu i Jego Chrystusowi¹²⁰.

8. Modlitwa po komunii – dziękczynienie. Biskup składa Bogu dziękczynienie:

Władco, wszechmogący Boże, Ojcie Chrystusa, Twego błogosławionego Sługi, Ty wysłuchujesz tych, którzy szczerze Cię wzywają, Ty słyszysz prośby tych, którzy milczą; dziękujemy Ci, że dopuściłeś nas do udziału w Twoich świętych tajemnicach; udzieliłeś ich nam, abyśmy w pełni zrozumieli to, co dobre, zachowali pobożność, uzyskali odpuszczenie grzechów, a ponieważ wezwano nad nami imienia Twojego Chrystusa, byli z Tobą zjednoczeni. Ty oddzieliłeś nas od bezbożnych, zjednocz nas z tymi, którzy

poświęcili się Tobie, utwierdź nas w prawdzie przez natchnienie Ducha Świętego, odkryj nam, czego nie znamy, uzupełnij, czego nam brakuje, umocnij w nas to, cośmy już poznali. Zachowaj kapłanów nienagannymi w Twej służbie, królów zachowaj w pokoju, sprawujących władzę w sprawiedliwości, daj dobrą pogodę, obfitość plonów, a świat obejmij potężną opatrnością, uśmierz wojownicze narody, i nawróć tych, którzy zbłądzili. Uświęć Twój lud, czuwaj nad dziewicami, małżonków zachowaj w wierności, wzmocnij czystych, dzieciom daj wzrost, utwierdź nowo ochrzczonych, katechumenów poucz i dopuść do wtajemniczenia, a nas wszystkich zaprowadź do królestwa niebieskiego w Chrystusie Jezusie, Panu naszym; z którym Tobie chwała, cześć i uwielbienie i Duchowi Świętemu na wieki. Amen¹²¹.

9. Błogosławieństwo i rozesłanie wiernych. Diakon mówi: „Pochylcie się przed Bogiem przez Jego Chrystusa i przyjmijcie błogosławieństwo”. Wtedy biskup modli się:

Wszchemogący, prawdziwy i doskonały Boże, Ty jesteś wszędzie i we wszystkim. [...] Okaż swą życzliwość i dla Twojego imienia wysłuchaj mnie i pobłogosław tych, którzy pochylają przed Tobą głowy, oraz spełnij dobre pragnienia ich serc, nikogo z nich nie odrzucaj ze swego królestwa, lecz uświęć ich, strzeż, chroń, wspomagaj, uwolnij od wroga, od wszelkiego nieprzyjaciela, czuwaj nad ich domami, chroń ich powroty i wyjścia. Albowiem Tobie chwała, uznanie, dostojęństwo, uwielbienie i pokłon, i Twojemu Słudze Jezusowi, Twemu Chrystusowi, Panu naszemu, Bogu i Królowi, oraz Duchowi Świętemu teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen.

¹²² *Ibidem*, VIII: 15, 6–10, s. 250*.

¹²³ *Ibidem*, VIII, 15, 11.

¹²⁴ EdE, 9.

Następnie diakon odsyła wszystkich, mówiąc: „Idźcie w pokój”¹²².

Konstytucje apostołskie kończą opis tej bogatej w teksty modlitw i niezwykle rozbudowanej liturgii mszalnej potwierdzeniem: „Takie oto przepisy w sprawie mistycznego kultu my, apostołowie, dajemy wam, biskupom, przebiterom i diakonom”¹²³.

***

Przedstawiona powyżej prezentacja Eucharystii pierwszych wieków Kościoła w świetle najważniejszych, dostępnych dziś źródeł jawi się jako zjawisko bardzo bogate w wymiarze teologicznym, liturgicznym i duszpasterskim. Poddane analizie i przedstawione tu dokumenty: *Didache* (*Nauka dwunastu apostołów*), *Apologia* św. Justyna Męczennika, *Tradycja apostołska* św. Hipolita Rzymskiego, *Akta męczenników* (*O męczennikach niedzielnej Eucharystii*) z Abiteny i *Konstytucje apostołskie* z tzw. Mszą św. „klementyńską”, potwierdzają (w odniesieniu do pierwszych czterech wieków Kościoła) nauczanie papieża św. Jana Pawła II (1978–2005), iż „Eucharystia, pojęta jako zbawcza obecność Jezusa we wspólnocie wiernych i jako jej pokarm duchowy, jest czymś najcenniejszym, co Kościół posiada na drogach historii”¹²⁴.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Acta SS. Saturnini, Dativi et aliorum plurimorum martyrum in Africa, 7, 9, 10 [w:] *Patrologia Latina*, 8, J.B. Migne (ed.), Paris 1844, s. 707, 709–710.
- Didache. Nauka Dwunastu Apostołów [w:] *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, tłum. A. Świderkówna, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 25–44.
- Jungmann J.A., *Textus Ecclesiae antiquae* [w:] *Prex eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*, A. Hänggi, I. Pahl (eds.), Fribourg 1968, s. 66–95.
- Konstytucje apostołskie [w:] *Konstytucje apostołskie oraz Kanony Pamfilska z apostołskiego synodu w Antiochii. Prawo kanoniczne świętych Apostołów. Kary świętych Apostołów dla upadłych. Euchologion Serapiona*, tłum. S. Kalinkowski, A. Caba, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. XIII–XVIII, 215–250.
- Michalski M., *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975.
- Pierwsi apologety greccy. Kwadratus, Arystydes z Aten, Aryston z Pelli, Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Milcjades, Apolinary z Hierapolis, Teofil z Antiochii, Hermiasz*, tłum. L. Misiarczyk, oprac. J. Naumowicz, Kraków 2004, s. 254–256.

OPRACOWANIA

- Benedykt XVI, *Ojcowie Kościoła od Klemensa Rzymskiego do Augustyna*, Poznań 2008.
- Brinktrine J., *Msza święta*, tłum. L. Tatara, Warszawa 1957.
- Cichy S., *Eucharystia w „Didache”* [w:] *Euntes docete. XXV lat Instytutu Liturgicznego na Wydziale Teologicznym Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie*, S. Koperek i in. (red.), Kraków 1993.
- Czerwik S., *Liturgia – działanie Boskie i ludzkie*, „Anamnesis” 2001, nr 25, s. 91–111.
- Czerwik S., *Liturgia Eucharystii – zagadnienia wybrane* [w:] *Sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego*, J. Kudasiewicz (red.), Warszawa 1981, s. 233–370.
- Czerwik S., *Liturgia w wykładach seminaryjnych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1982, t. 35.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostołska „Ecclesia in Europa” o Jezusie Chrystusie, który żyje w Kościele jako źródło nadziei dla Europy* (28 VI 2003), nr 7.
- Jan Paweł II, *Encyklika „Ecclesia de Eucharistia” o Eucharystii w życiu Kościoła* (17 IV 2003), nr 9.

- Jan Paweł II, *List apostolski „Dies Domini”* (31 V 1998).
- Jan Paweł II, *Przesłanie z okazji 50. rocznicy powstania Papieskiego Komitetu Nauk Historycznych*, „L'Osservatore Romano” 2004, nr 6, s. 7–8.
- Janicki J.J., *Obrzędy liturgii Mszy świętej* [w:] *Mysterium Christi*, t. 3, *Msza święta*, W.J. Świerzawski (red.), Zawichost–Kraków–Sandomierz 2012, s. 263–305.
- Janicki J.J., *Służba Boża w pierwszych wiekach Kościoła. Wybrane zagadnienia*, Kraków 2011.
- Janicki J.J., *Wykłady historii liturgii w seminariach duchownych według odnowionego „Ratio studiorum”*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 2001, t. 54, s. 103–114.
- Jungmann J.A., *Missarum sollemnia*, Wien 1962.
- Koperek S., *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej* [w:] *Mysterium Christi*, t. 3, *Msza święta*, W.J. Świerzawski (red.), Zawichost–Kraków–Sandomierz 2012, s. 37–78.
- Mokrzycki B., *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983, s. 407–479.
- Mszał rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986.
- Mszał rzymski, z dodaniem nabożeństw niespornych*, oprac. G. Lefebvre, tłum. mnisi opactwa w Tyńcu, Tyniec–Bruges 1958.
- Nadolski B., *Liturgika*, t. 1, *Liturgika fundamentalna*, Poznań 1989.
- Nadolski B., *Liturgika*, t. 4, *Eucharystia*, Poznań 1992.
- Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, Rzym 2002, Poznań.
- Pius XII, *Encyklika o liturgii (Mediator Dei)* z dnia 20 listopada 1947, tłum. J. Wierusz Kowalski, Kielce 1948.
- Ratzinger J./Benedykt XVI, *Święto wiary. O teologii mszy świętej*, tłum. J. Merecki, Kraków 2006.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii świętej* (4 XII 1963), nr 21.
- Szymusiak J.M., Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 194–197.
- Świerzawski W., *Mysterium Eucharystii i mistyka eucharystyczna* [w:] *Mysterium Christi*, t. 3, *Msza święta*, W.J. Świerzawski (red.), Zawichost–Kraków–Sandomierz 2012, s. 121–160.
- To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987.
-